

З. Г. Лихолобова (Донецьк)

Всесоюзна наукова конференція «Неп — ідеї, практика, уроки»

27—28 листопада 1990 р. у Москві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена питанням нової економічної політики. Відкриваючи її, чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков відзначив той інтерес до історії НЕПу, який надзвичайно зріс останнім часом. Нова економічна політика стала улюбленицею перебудови, в ній нерідко вбачають свого роду провідну зорю. Однак питома вага наукових публікацій дуже мала, НЕП стала полігоном дилетантизму. Існує суспільна потреба в науковому осмисленні її історичного досвіду.

Нова економічна політика запроваджувалася в умовах глибокої економічної та політичної кризи. Політична влада починала втрачати соціальні опори, прийшло розуміння того, що воєнно-комуністичними методами, насамперед тотальним державним примусом, утримати владу неможливо. Характеризуючи поворот від воєнного комунізму до НЕПу, І. О. Козлов (Ін-т історії СРСР АН СРСР) підкреслив роль селянства, що, обстоюючи своє право на землю, змусило державну владу піти на часткові поступки. Тиск селянських інтересів зумовив і «селянські мотиви» входження в нову економічну політику «пролетарської» держави. За продподатком був запроваджений ряд взаємообумовлених заходів: розширення сфери вільного ринку, початок оздоровлення фінансової системи, перебудова держпромисловості, розв'язування приватної ініціативи. У лєнінському розумінні НЕП — це «вимушений відступ, перегрупування сил», «необхідність некомуністичними руками будувати комунізм». У Лєніна чітко виражена настанова: «хто — кого» і водночас робиться крок у бік плюралістичного бачення шляхів до соціалізму. В останніх своїх замітках Лєнін по суті розчиняє розуміння «соціалістичного будівництва» в інших шляхах входження до лав цивілізованих народів, у модернізаторських завданнях культурного та індустріального розвитку.

Д-р іст. наук В. П. Дмитренко (Ін-т історії СРСР АН СРСР) у доповіді, присвяченій актуальним проблемам НЕПу, відзначив, що нині ми опинилися в жорстких рамках її традиційної концепції. Існує погляд на сучасне суспільство через непівські окуляри. Звідси переоцінка нової економічної політики, заперечення її суперечностей.

Проголошення НЕП відображало суперечливі тенденції розвитку суспільства. Нова економічна політика мала альтернативи. Це — урахування багатокладного характеру економіки, поєднання різних форм власності, відродження кооперативних відносин. У політичній галузі — союз робітників і селян, урахування їх інтересів, відмова від диктатури робітничого класу, претензій партії на монополію влади, поступовий еволюційний розвиток суспільства, поєднання загальнодемократичних і соціалістичних тенденцій. За такого шляху розвитку знімалася заданість кінцевих результатів, накреслювався новий підхід до значення Жовтневої революції, перехід до політики національної згоди. Проте перемогу здобула інша тенденція. В. І. Лєнін зазначав, що реальні завоювання Жовтня лежать у сфері демократичних перетворень. Однак поряд з цим висувалася теза про те, що «соціалістична революція побіжно розв'язала завдання демократичного перевороту».

Соціалістична перспектива залишала обмежені рамки для НЕПу. Категорична формула Сталіна про викорінення нової економічної політики різко відобразила те, що було в реальності.

Закономірна дискусія про неонеп. Старий, ранній НЕП зживав себе, не був готовий до нового стрибка, відводив у бік від загально-світової тенденції — посилення усупільнення, поєднання різних форм власності, поєднання ринку й держсектора. Капіталізму як системі, що зжила себе, був винесений суворий вирок. У бій вступали ідеологічні, політичні методи (теорія загострення класової боротьби, гоніння на інтелігенцію).

Свідчення внутрішніх суперечностей НЕПу: криза 1923 р., хлібозаготівельні труднощі 1925 р., товарний дефіцит 1926—1927 рр., хлібний страйк 1928 р. Нова економічна політика дедалі більше розхитувалася, підточуючи економіку, невблаганно наближаючи новий Кронштадт. Непівська альтернатива, менше захищена соціально, поступалася місцем командній економіці. Правомірно говорити не про непівський етап радянської економіки, а про особливий етап радянської економічної політики.

Д-р іст. наук О. К. Соколов (Ін-т історії СРСР АН СРСР), підкреслюючи величезний вплив політичної системи на долю НЕПу, відзначив, що з часів громадянської війни відбувався процес централізації, гіпертрофії влади та відособлення апаратних структур. Деформувалася сама ідея диктатури пролетаріату. Вже не залишалося місця політичному плюралізму, робився натиск на насильство, інколи визнавався терор.

Протягом 20-х років простежується боязнь дрібнобуржуазного зараження робітничого класу, небажання партійного керівництва поділитися владою. Ставилось питання про відродження Рад при збереженні провідної ролі партії. Проголошувалася боротьба проти бюрократизму в держапараті й при цьому виявлялася неспроможність зрозуміти причини процесу бюрократизації. Суспільство і партія просувалися в різних напрямках. Партія розвивалася у бік бюрократизації, придушення плюралізму, посилення партапарату.

Д-р іст. наук В. С. Лельчук (Ін-т історії СРСР АН СРСР), продовжуючи характеристику НЕПу та його суперечностей, підкреслював, що з 1921 р. з'явилася цілком реальна можливість змінити той шлях, на який наша країна стала в 1917 р. Під впливом останніх праць Леніна в практику НЕПу вносилися нові штрихи. З'явилися оренда, вільнонаймана праця. Чому країна не стала тією непівською Росією, з якої вона могла перетворитися на соціалістичну? В чому саме вона не стала непівською? Чому на перший план висунулися ідеологічні принципи? Тому, що партія очолила процес впровадження НЕПу і використала це для боротьби за владу, а не для того, щоб управляти економікою, з чим вона ніколи не справлялася. Це загубило нову економічну політику. Не можу погодитися з твердженням, наголосив доповідач, що НЕП помирав тихо, на задвірках. Шахтинський процес, «чрезвычайщина» 1928 р. свідчать про зовсім інше. Не згодний В. С. Лельчук і з тим, що курс на прискорену індустріалізацію був у той час обов'язковим. До 1933 р. воєнної загрози не існувало, в документах це не відображено. Практика показала, наскільки небезпечним був курс на будівництво соціалізму в селянській та окремо взятій країні і як багато ми втратили, коли відмовилися від можливості того шляху, який зберігався до 1924 р.

У своїй доповіді д-р іст. наук С. В. Кульчицький (Ін-т історії України АН УРСР) сказав, що 70 років відбувалося силове втручання в економіку, яка заганялася в прокрустове ложе заздалегідь надуманих форм. І це називалося будівництвом соціалізму. Політика у нас набуває переважаючого значення в тому розумінні, що вона не дає можливості економіці розвиватися самостійним шляхом. Треба чітко

відрізнати позиції Леніна в 1921—1922 рр. від його позицій періоду політичного заповіту. В ньому Ленін реабілітував себе. Однак те, що Ленін говорив раніше («відступ з тактичних міркувань»),— все це було реалізовано до останнього слова. Ленін багато чого не встиг зробити. Була спроба запровадити процент на капітал відрахувань у трестів. Однак проект Володимирова не ввійшов до закону про трести. Госпрозрахунковий важіль не був використаний. Тому промисловість мала тепличний характер. Ось цей ленінський законопроект був відкинутий (квітень 1922 р.). Звідси, як підкреслив доповідач, і почав відбуватися вплив НЕПу, з часів залишення Леніном кремлівського кабінету.

Період 1921—1927 рр., продовжував далі С. В. Кульчицький, ми ідеалізуємо, говорячи, що це була чиста нова економічна політика. Кризи — це заперечення НЕПу усередині його самого. Не відповідає дійсності твердження, що маси вимагали переходу від нової економічної політики до іншого якісного стану, який би заперечував її. Основу основ воєнно-командної економіки — колгоспний лад — вдалося запровадити тільки ціною примусу й голоду.

У формулі «З Росії непівської буде Росія соціалістична» НЕП протиставляється соціалізму. У праці ж «Про кооперацію» Ленін поставив знак рівності між кооперацією та соціалізмом, між кооперацією й ринковим соціалізмом. Бухарін у виступі 25 квітня 1925 р. відзначав, що при переході до НЕПу у Леніна був один стратегічний план, а коли він писав статтю «Про кооперацію» — інший.

Канд. іст. наук М. М. Горинів (Ін-т історії СРСР АН СРСР) вважає, що в 1926 р. найбільш оптимальний альтернативний варіант був виражений у виступі Г. Я. Сокольникова, який добре розумів, що сталість червінця може забезпечити тільки рівновага на ринку. Тому він прагнув звести до мінімуму жорстке адміністративне втручання в економіку й вельми амбіційні індустріальні програми. Головну причину кризи він вбачав у надмірному захопленні планами, які сковували свободу маневрування на ринку.

Вважаючи головною перспективною метою піднесення індустрії, Сокольников пропонував для переобладнання промисловості ввозити машини з-за кордону за рахунок форсування експорту продукції сільськогосподарства, розвиток якого вимагав порівняно менших капіталовкладень. Ключ до економічного прогресу, за Сокольниковим, був у швидкому піднесенні саме цієї галузі народного господарства.

Д-р іст. наук Є. Г. Гімпельсон (Ін-т історії СРСР АН СРСР) відзначив, що політика воєнного комунізму заздалегідь не планувалася. Ленін наголошував, що соціалізм запровадити не можна, що це процес тривалого економічного й політичного розвитку. Доповідач не погодився з тим, що воєнний комунізм не має відношення до громадянської війни. Німеччина періоду світової війни робила багато з того, що відбувалося у нас. Більшовиків навіть звинувачували в тому, що вони сліпо це копіювали. Воєнний комунізм практично почався ще при царському та Тимчасовому урядах, а в умовах громадянської війни посилювався. Потрібно відрізнати те, що є немінучим в умовах війни, і те, як інтерпретували все це більшовики, виходячи із соціалістичних доктрин.

Мао (Ін-т економіки АН СРСР), проводячи історичні паралелі між Французькою революцією XVIII ст. і нашою революцією, дійшов висновку, що стабілізація суспільства настає тоді, коли до влади приходять власники. Оскільки в 20-ті роки реальний власник не сформувався, його функції взяла на себе державна влада, що й довели події 1928—1929 рр. та утвердження в їх результаті командно-адміністративної системи.

Канд. іст. наук М. В. Щербань (МДУ) звернула увагу на те, що буржуазні країни здобули уроки з досвіду НЕПу, зокрема поєд-

нання плану й ринку. Однак ми погано вивчаємо і використовуємо цей досвід.

Канд. іст. наук М. Л. Рогаліна (МДУ), характеризуючи стан селянського господарства в умовах НЕПу, відзначила, що прошарок середняків зріс у 3 рази, але він був малотоварний, споживчий. Прибутки селян йшли не на поліпшення господарства, а на споживання. Політика обмеження та витіснення куркульських елементів досягла своєї мети. Село страждало не від капіталізму, а від недостатнього його розвитку. Господарства фермерського типу становили лише 2,6% селянських господарств. Економічна доцільність приносилася в жертву політичним міркуванням. Біднота цілком залежала від Радянської влади. 25—35% селянських господарств не платили податки, не витримували ринкової конкуренції. Порівняння показників сільськогосподарського виробництва в 1928 р. і в 1913 р. свідчить, що рівень споживання, хоч і зріс, однак не досяг рівня 1913 р. Не досягли цього рівня і національний дохід і поголів'я худоби. Все це свідчить про те, що крім індустріалізації й інші фактори обмежували розвиток сільського господарства.

Проблема неонепу має право на існування. Уроки, винесені з потрясінь і втрат початку 30-х років, спонукали уряд незабаром вжити заходів до відновлення деяких ринкових інструментів, якщо вони вписувалися в командну систему. Консенсус між селянами і владою визначав Статут сільгоспартілі (визнання на певних умовах особистого селянського господарства).

Канд. екон. наук С. М. Лапіна (Ін-т економіки АН СРСР) звернула увагу на те, що госпрозрахунок у період НЕПу не був послідовним. Держава користувалася правом необмеженого втручання у справи трестів, все було жорстко регламентовано, вільний ринок не утворювався. Однак позитивні результати були. Вдалося зменшити безробіття, підвищити ступінь споживання. Існували різні рівні цін: тверді, регульовані, вільні. Відроджувалася оренда, створювалися спільні підприємства. Однак у цьому плані досвід НЕПу вивчається мало. Згубну роль відіграла економічна неграмотність керівників. Прикладом авантюрної економічної політики є план 1925—1926 рр. і «золота інтервенція». В результаті довелося відмовитися від конвертованого червінця, який перетворився у внутрішню валюту. Відкривалися необмежені можливості для емісії червінця, що завдало нищівного удару по всій системі НЕПу. До цієї політики, підкреслила С. М. Лапіна, був причетний і Сокольников, якого вихваляв попередній доповідач.

Канд. іст. наук Н. П. Носова (МДУ) відзначила, що однією з суперечностей нової економічної політики була відсутність чітких розмежувань функцій центральних і республіканських органів управління сільським господарством. І після 1922 р. Наркомзем РСФРР виконував функції загальносоюзного органу, хоч існували і республіканські наркомземи. Необхідно, на думку доповідача, враховувати різні рівні сприйняття НЕПу: самого Леніна, партійного керівництва 20-х років, історіографічну традицію 60—70-х років, нинішнє ставлення до цієї проблеми.

Д-р іст. наук В. Я. Філімонов (Калужський педінститут) у своєму виступі підкреслив, що нова економічна політика не досягла мети зміцнення економічних основ союзу робітничого класу й селянства, зокрема тому, що оперативні зв'язки із селом не були налагодженими. Звідси й запізнення у заходах регулювання відносин. Всі стосунки із селянами були надто політизованими. Створення будь-якої політичної організації селянства розглядалося як загроза центру.

Д-р іст. наук Л. І. Файн (Івановський держуніверситет) відзначив, що з переходом до НЕПу почався небувалий у світовій практиці розвиток кооперації. Водночас він суворо регламентувався з боку держави. Співвідношення господарських та адміністративних методів

управління кооперацією було на користь останніх. Наприкінці 20-х років відбулася реорганізація, в результаті якої кооперацію повністю підім'яли державні органи.

Канд. іст. наук М. М. Метельський (Ін-т історії і археології УРВ АН СРСР) на основі виявлених документів дійшов висновку, що авторами записки про запровадження продподатку (лютий 1920 р.) були А. П. Смирнов і М. Ф. Фрунзе, а не Троцький. Виходячи з того, що основними рисами політики «воєнного комунізму» були: згортання товаро-грошових відносин, загальна трудова повинність, єдиний народногосподарський план, зрівняльний розподіл за класовим принципом, доповідач запропонував нову періодизацію історії радянського суспільства. На його думку, її можна поділити за такими періодами: 1917 — кінець 1921 р. — «воєнний комунізм»; 1922—1929 рр. — ринкові відносини, що регулюються державою; 1929 р. — нинішній час — «воєнний комунізм» у вигляді державного соціалізму.

Канд. іст. наук О. О. Бунін (Івановський держуніверситет) зазначив, що в дореволюційній Росії кредитна операція зберігала певну самостійність. Однак у 20-ті роки пануючою тенденцією стало державне кредитування селянських господарств при відмові від кооперативних форм кредиту.

На закінчення В. П. Дмитренко підкреслив, що конференція стала спробою знайти методологічний ключ до аналізу НЕПу. Більшість доповідей, зазначив В. П. Дмитренко, переконує, що НЕП продовжив і поглибив кризу радянського суспільства. Починаючи з весни 1921 р. — це криза економічна, політична та ідеологічна. В рамках відбудовного періоду НЕП розв'язував свої завдання, однак у рамках всього післяжовтневого періоду він призводить до глибокої кризи всієї суспільної системи. До кінця 20-х років НЕП себе вичерпав, виникла об'єктивна необхідність ліквідації цієї системи. Ці висновки слід розглядати як дискусійні.

Одержано 25.12.90.

В. Г. Сарбей (Київ), Л. Т. Заплатников (Горлівка)

Конференція з проблем історії революції 1905—1907 рр.

Наукова конференція на тему «Перша російська революція 1905—1907 років у світлі нового історичного мислення», ініціаторами якої стали Інститут історії України АН УРСР та Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, відбулася 18—19 грудня 1990 р. у м. Горлівці Донецької області. У ній взяли участь вчені наукових закладів і вузів трьох республік: УРСР, РРФСР і БРСР. Силами оргкомітету був підготовлений і виданий масовим тиражем двотомний збірник, до якого увійшли понад 100 тез доповідей і повідомлень, включених до програми конференції. На її пленарних і секційних засіданнях учасники заслухали 50 виступів.

Пленарне засідання відкрив ректор Горлівського державного педінституту іноземних мов проф. І. О. Кліцаков. У своїй доповіді «Ради робітничих депутатів Донбасу 1905—1907 років» він розкрив різноманітну діяльність перших Рад робітничих депутатів, спрямовану на якнайширше залучення всіх верств трудящих на бік революції, а також піддав критиці окремі положення прийнятого в наш час Зако-